

EGY ÁL(LAM)PÁRT TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

(Vázlat az MSZMP történetéről)

Élt 33 évet – írhatjuk az MSZMP fejfájára –, szinte percre pontosan annyit, amennyi ideig a korszak névadójának, Kádár Jánosnak az országlása tartott. Létezése akkor kezdődött, amikor Kádár János és társai szovjet tankokon megérkeztek a Parlament épületéhez, s akkor szűnt meg, amikor a Kádár-rendszer összedőlt. Két bukás, két megsemmisítő vereség zárja keretbe az MSZMP történetét, s e két bukás – valamint a genezis maga is – igen sokat árul el e szervezet mibenlétéről.

AZ ÁLLAMPÁRT TITKA

Mint ismeretes, a sztálinista rendszer 1956. októberi összeomlása egyben az MSZMP elődpártjának, az MDP-nek megsemmisülését is jelentette. A több mint 850 000 tagot számláló, hatalmas funkcionárius sereggel, az országot behálózó, nagyszámú szervezettel, gazdag infrastruktúrával rendelkező párt semminemű ellenállásra nem volt képes: az első tüntetést követő kilencedik napon kimondott feloszlató határozat egy befejezett tény regisztrálása volt. Az MSZMP néven megalakult új párt néhány tucat vezetőből és aktivistából állt, akik tudatában voltak annak, hogy a társadalom döntő többsége szemben áll velük, s hogy – ilyen vagy olyan okból – az MDP funkcionáriusai és tagjai zömének támogatására sem számíthatnak. Egyetlen pillanat alatt kiderült, hogy a pártnak nem volt saját ereje, hogy nem a párt volt a rendszer tartóoszlopa, fönmaradásának legfőbb biztosítója, hanem megfordítva – a politikai berendezkedés maga volt a párt létezésének alapfeltétele. Egy MDP típusú pártnak nem volt helye a forradalmas országban, s jövője sem volt elképzelhető sem a többpártrendszerben, sem a többek által vizionált „igazi”, munkásönigazgatáson, tanácsrendszeren alapuló szocializmusban. Az MDP és a rákosista diktatúra sorsa elválaszthatatlanul összefonódott. Egy állampárt csak a pártállamban létezhet.

Az összefüggés csakhamar újabb bizonyítást nyert a másik oldalról. A pártállamban nemcsak lehet, de kell is létezzék állampárt. A szovjet fegyverekkel hatalomba helyezett csoport a szinte semmiből igen gyorsan képes volt magának újra pártot szervezni. A „forradalmi központ” – a Kádár-kormányt nevezi így az MSZMP kialakulását leíró mű szerzője – mögött csakhamar ismét ott sorakozott a hatalmas tagsággal, apparátussal és a szervezetek kiterjedt hálózatával a párt. Az MSZMP 1956 novemberének végén mintegy 30 000, december végén 100 000, 1957 februárjának végén 200 000, december végén 400 000 tagot számlált. Egy év alatt visszanyerte tagságának csaknem a felét, pártszervezeteinek közel 70 százalékát. (L. Szenes Iván: *A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956–57*. Kossuth, 1976.) S ha megvizsgáljuk az újjászervezés

folyamatát, jól láthatjuk, hogy a diktatúra új kiadását nem a párt ereje, a „kommunisták” akarata teremtette meg, hanem ismét megfordítva: az államhatalom szervezett pártot, s termelt ki – ereje növekedésével párhuzamosan egyre növekvő számban – „kommunistákat”. Az MSZMP taglétszáma a mintegy 30 év utáni újabb összeomlás előtt megközelítette az 1956. januári szintet, s szervezetei minden lehetséges és lehetetlen helyen újra megtalálhattuk. (Az MSZMP alapszervezeteinek száma már 1970-ban elérte az 1956 előtti szintet.) Az MDP széthullása, majd az MSZMP megszervezése brutális nyíltsággal mutatja föl az állampárt mibenlétét.

E szervezet egyetlen pillanatig sem volt azonos azzal, aminek magát hirdette. A külső formák, a ritusok, a propaganda, az időnként nekilóduló, majd kifulladásos kampányok nem fedhették el a lényegét. A titok lelepleződött, hiszen az MSZMP működése egyértelműen elárulta a párt szerepét. Még a hívők számára is. Egy csalódott, mert ideológiailag erősen doktrinált, „naiv” pártmunkás memoárja meglehetősen pontosan ábrázolja a párt újraszervezését és saját illúzióinak szétfoslását. Ságvári Ágnes írja az 1956. novemberi eseményekre emlékezve: „Világos volt, hogy az új párt létesítésével az MDP központi vezetése megszűnt... Ahhoz sem fért kétség, hogy a november elsejei MSZMP mint kormánypárt nem vált be... Két héten belül új irányító testületet kellett életre hívni. Erre pedig egyetlen lehetőség adódott, a kormány mögé kellett pártot szervezni... Az is kiderült napokon belül, hogy az én pártiskolán elsajátított tudományom aligha aktuális. Az új politikai rendszer tengelyében álló pártmozgalom elveinek, gyakorlatának, működési szabályzatának megújítása nem tűnt időszerűnek, a vezetők előtt a tekintély helyreállításának célja lebegett. Mindegy, hogy a párt volt párhuzamos a kormányzattal, vagy fordítva, a kormány a párttal. Mindenesetre a párt, a kormányzati, valamint a gazdasági intézmények mind vertikálisan, mind horizontálisan hierarchikusan összefüggő láncolatban működtek... Illúzió lett volna új szocialista munkásmozgalomnak a megteremtésére, vagy a hagyományosnak a megújítására törekedni. A hatalmi, igazgatási, gazdasági gépezet visszaállt eredeti állapotába.” (Ságvári Ágnes: *Mert nem hallgathatók*. Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 146–47. o.) Bizonyosan voltak olyanok, akik számára valóban illúzióik szétfoslását jelentette a felismerés, hogy az MSZMP funkcionálisan miben sem különbözött elődjétől. E szervezet sem volt párt a szó szociológiai-politológiai értelmében. *Nem a civil társadalom egy csoportjának akaratát megfogalmazó és a politika színpadán megszólaltató politikai közösség, nem az azonos érdekekkel és értékekkel rendelkező emberek politikai mozgalma, hanem az államgépezet bizonyos sajátosságokat felmutató része, az állami akarat érvényesítésére, a társadalom fegyelmzésére és meghatározott államm célok érdekében való mozgósítására, valamint a más jellegű szervezetek és apparátusok ellenőrzésére létrehozott instrumentum: állampárt – tehát ál-párt – volt. S mint ilyen, nem működhetett pártként, mozgalomként, tagsága nem autonóm, öntevékeny, elkötelezett emberekből álló tömegbázis, hanem szolgálószemélyzet, haszonélvező klientúra, a teret kitöltő vatta-emberek sokasága volt. Aki politizálni akart e szervezetben – bármily irányban szerette volna tenni is –, mindenképpen csalódott. A demokratikus centralizmusnak nevezett szervezeti elv, a felsőbb szerveknek való feltétlen alávetettséget kikövetelő pártfegyelem, az alapszervezetek közötti horizontális kapcsolatok tilalma, az apparátuson belüli szigorú hierarchia és a személyi függések láncolata nemcsak önálló platformok és frakciók létét, de az önálló vélemény kinyilvánítását és fenntartását is lehetetlenné tette. Az úgynevezett „kétfrontos harc” jegyében minden engedetlenséget büntettek: az MSZMP-ben csak álláspontjuk feladása esetén maradhattak meg a „nagyimreisták” éppúgy, mint a „rákosisták” vagy majd később a „dubcekisták”, „maóisták” stb. Politikailag artikulált csoportosulást a párton belül soha nem tűrtek el, igaz, hogy cserében nem vártak azonosulást, csupán az engedelmességet, a bizáncias rituálé betartását követelték meg. A párt belsőleg depolitizált és dezideologizált volt. A Társadalomtudományi Intézet által az 1980-as évek*

közepén elvégzett vizsgálat nem is tudott kimutatni szignifikáns különbséget a párttagok és a pártonkívüliek értékrendjében, politikai ítéleteiben.

A szervezetben nem, ám a szervezet felhasználásával viszont lehetett politizálni. Ebben rejlett ereje és gyengesége, használhatósága és használhatatlansága egyaránt. A pártállam normál állapotában a hatalom birtokosai kitűnő, mással nem pótolható eszközt találtak benne, krízisszituációkban viszont semminémű támaszt nem jelentett a rendszer számára. A próbatételek idején összeomlott, megbénult minden szocialista országban, viszont – amennyiben a válságon idegen csapatok bevetésével úrrá tudtak lenni – igen gyorsan újjászervezték a kiábrándító tapasztalatok, a kezdeti fogadkozások ellenére, a régi metódus szerint. Így történt Magyarországon 1956, Csehszlovákiában 1968 után, s ha Lengyelországban 1981 után nem sikerült is teljesen, a konszolidációs kísérlet csődjének következménye volt. Ám a párt mindenhol „fölhígult” – ami persze a másik oldalról nézve azt is jelenti, hogy a társadalomban sokan reménytelennek látva az ellenállást, újra megkötötték különalkujukat. A hatalomnak nagyon fontos volt az állampárt tömegpártként való újraszervezése, s a büntetések-jutalmazások nyomásának-vonzásának sokan nem tudtak, nem akartak ellenállni.

A „marxista–leninista munkáspárt” ugyanis nélkülözhetetlen eleme a diktatórikus szocializmus politikai rendszerének. A párt – ez esetben talán helyesebb lenne így írni: a Párt – számos fontos funkciót töltött be. Legjelentősebbeknek a következőket tartom:

- biztosította ezen országoknak a „szocialista világrendszerhez” – azaz a Szovjetunióhoz és annak világhatalmi aspirációihoz – való illeszkedést;

- az élcsapatelmélet és a tömegpárti gyakorlat kombinációjával formális legitimitációt adott az állam társadalom feletti uralmának;

- az állami törvényektől és bürokratikus szabályoktól való függetlenség révén növelte a hatalmi centrum szabadságfokát, lehetővé tette a „rugalmasságot”, a „kézi-vezérlést”;

- a párhuzamosan kiépített szervezeti hierarchia pótlólagos információs és ellenőrzési csatornát képzett;

- „semleges hatalomként” közvetíthetett, s legfelső instanciaként dönthetett az apparátusok és intézmények vitáiban, az ágazatok, régiók, foglalkozási csoportok érdekkonfliktusaiban;

- sajátos viselkedésminták felmutatásával és kikényszerítésével, karrierpályák megnyitásával, a jutalmak és büntetések alkalmazásával befolyást gyakorolhatott a szocializációs folyamatokra és ezen keresztül a politikai kultúra alakulására.

Egyszóval a szélsőségesen erős és kiterjedt hatalomkoncentráció egyik fontos eszköze volt, s *ennyiben* valóban a politikai rendszer tengelyében állt minden szocialista országban, történetük mindegyik szakaszában. E tekintetben az MSZMP az MDP újraélesztése és folytatása – egy igazi marxista–leninista ál(lam)párt volt. Alapfunkcióit a bürokratikus koordinációban elfoglalt helye határozta meg.

AZ MSZMP KÜLÖNÖS VONÁSAI

Annak arányában, ahogy a Kádár-rezsim különbözött a Rákosi-rendszertől, az MSZMP is az MDP-hez képest eltérő sajátosságokat mutatott fel. Ám a két képződmény közötti különbség nem ok, hanem okozat volt, nem a szervezet megváltozása magyarázza a „kemény” és a „puha” diktatúra eltéréseit, hanem megfordítva: a párt volt az, amely stílusát, működését, eljárás módjait, belső viszonyait tekintve alkalmazkodott a részben új viszonyokhoz.

Bizonyos különbségek már a konszolidáció első, döntően a fizikai erőszakra, a politikai terrorra alapozott szakaszában érzékelhetőek voltak. A kádári kompro-

misszumkészség – ami az alkati sajátosságokon túl a szocialista országok belső bizonytalanságaiból, a szalonképesse válás kényszeréből, a vereség okozta sokkból, az előző korszaktól való elhatárolódás szándékából, a káderállomány részleges cseréjéből, bizonyos fokú generációs váltásból is következett – lefékezte a bolsevik mindent elsöprő „elánt” és felerősítette a nyugalom, a stabilitás iránti vágyat. A politikai célok mérséklődtek, a felhasznált eszközök differenciáltabbakká váltak. A célzott és korlátok között tartott terrort egy ugyancsak célzott és korlátozott engedékenységgel kísérte: a korbács mellett megjelent a mézeskalács, a büntetés mellett a jutalmazás. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó valódi fordulatot jelentett a *rendszeren belül*. A diktatúra politikai gépezete regenerálódott ugyan, ám nem folytatott totális politikát. Nem tett meg mindent, amit megtehetett volna; a számára kevésbé fontos, kevésbé sürgős ügyekben önmérsékletet tanúsított, illetve az akaratérvényesítésnek gazdagabb eszköztárával élt. Az érett kádárizmus pedig – a termelőszövetkezetesítés befejezése után – kifejezetten felhagyott mind a tömegterror, mind a tömegmozgósítás alkalmazásával, és mértékletesen élt a politikai és ideológiai kampányok módszerével is. Az irracionális önkény helyébe a politikai számítás került, az akciókkal szemben előnyben részesítette az intézményes és formalizált uralmi technikákat, a mesterségesen szított bizonytalansággal szemben a kiszámíthatóságot, a nyugalmat, a terrorra alapozott integrációval szemben az együttműködés és beilleszkedés lehetővé tételét, s az ideologikus (a jövő felőli) legitimációt kiegészítette – alkalmanként felcserélte – a materiális, a viszonylagos jólétre hivatkozó, a rendszer teljesítményképességét hangsúlyozó legitimáció.

A politikai gyakorlatban bekövetkezett változások kihatottak a párt belső viszonyaira, illetve a társadalomhoz, a többi szervezethez és intézményhez fűződő kapcsolataira, s jelentős mértékben módosították arculatát. Újonnan szerzett tulajdonságai aztán befolyásolták a rendszer további működését és részben magyarázatul szolgálnak a rezsim és az MSZMP összeomlásának némely sajátosságára.

A pártzsargon szavaival élve a párt elbürokratizálódott, elkényelmesedett, gyengült mozgalmi jellege. A valóságos folyamatok leírására persze e fogalmak aligha alkalmasak – hisz a párt korábban is bürokratizált és hierarchikusan építkező szervezet volt –, ám tényleges változásokra utalnak. *Konzolidálódtak a párton belüli viszonyok*. Megszűnt a funkcionáriusok állandó cseréje, s a pártalkalmazottak számára is lehetőségessé vált a normális polgári egzisztencia megteremtése. A korábban megkövetelt bolsevik kíméletlenség és önfeladás helyébe egyfajta megállapodottság, az aszketizmus helyébe egyfajta hedonizmus került. A kommunisták – a „különös emberek” – kispolgárokká váltak életvitelükben, értékeikben, orientációikban. A tisztogatások okozta félelem helyett a hivatali fegyelem biztosította az engedelmességet. Az előmenetel a számléltrán keresztül vezetett, s egyre nagyobb szerepet játszottak a hivatalnokerények: az alkalmazkodóképesség, a teljesítmény, a szakértelem. A komisszár helyébe valóban a bürokrata lépett.

Jelentős mértékben megváltozott az apparátus összetétele is. Az új feladatok, az új stílus a párthivatalokat egyre inkább hasonlóná tette a többi hivatalhoz, a pártmunkás partnere kellett legyen az igazgatási, gazdasági szakembereknek. A pártkarrier értelmiségi karrierré vált. Ennek megfelelően egyre több az egyetemmet végzett funkcionárius, aki konvertálható tudással rendelkezik, sokszor a pártapparátuson belüli munkát átmenetinek, az előrehaladást gyorsító közjátéknak tekinti.

A kommunista ethosz, a bolsevik küldetéstudat visszaszorult, s anakronizmusává vált. A feltétlen alárendelődést a cinikus alkalmazkodás, a mimikri, a „pártember” és a „magánember” hangsúlyos szétválása váltotta föl. A kádári „centrumpolitika” a virtuális pártosodás lehetőségét nyitotta meg a párton belül. 1957 óta folyamatosan érzékelhető volt egy „jobbos” és egy „balos” vonal, amely aztán 1966 – a gazdasági

reformról szóló KB-döntés – után egyre markánsabbá vált. Önálló platform, áramlat, funkció persze ekkor sem alakult – alakulhatott – ki, ám érzékelhető volt, hogy vannak reformpártiak, és vannak konzervatívok. A centrum nem megsemmisítette, hanem kijátszotta egymás ellen a szárnyakat, így biztosította uralmi helyzetét. Azzal pedig, hogy e különbségek láthatóvá váltak, s így orientációs pontokat nyújtott, reményeket keltett a társadalom szélesebb köreiből is, az MSZMP unikum volt a marxista-leninista állampártok között.

A párt külső kapcsolataiban bekövetkezett változásoknak talán még nagyobb jelentősége volt az MSZMP sajátos vonásainak kialakulásában.

A párt vezető szerepe tartalmának és eszközeinek módosulása, a közigazgatási, gazdasági intézményeknek, egységeknek, az úgynevezett társadalmi szervezeteknek adott részleges önállóság, illetve az új integrációs és legitimációs technikákkal való kísérletezés nemcsak a párttól, hanem a *párton belüli hierarchikus függést is gyöngtette*. A parancsot és parancsot közvetítő szerep koordinátori szereppel való felcserélésének a pártra nézve is következményei voltak. A vertikális kapcsolatok mellett *horizontális kapcsolatok* alakultak ki az ágazati, regionális és intézményi tagoltságon belül: az egyes apparátusok – beleértve a pártapparátust is – nemcsak feljebbvalóikhoz, hanem egymáshoz is igazodtak. Stabil személyi és érdekkötődések alakultak ki és erőteljessé vált az *oligarchizálódás* folyamata. Létrejött egy *apparátusi pluralizmus*, amely nagyon hatásosan tudta érvényesíteni a központi akarattal szemben a helyi, ágazati, intézményi érdekeket. A pártapparátus felolvadt ezekben az érdek-összefonódásokban; irányító, ellenőrző funkciója mellett – de olykor helyett – kijáróvá, külön érdekek képviselőjévé, legalizálójávé vált. Az „első számú vezető” pozíciójáért folyó harcban, alkuban a párttitkár sokszor alulmaradt, vagy pedig kollektív vezetés alakult ki, mindenestre a „kollektíva” érdekeit képviselve.

1968, az új gazdasági mechanizmus bevezetése után e folyamat visszafordíthatatlanná vált. Az oligarchiák többnyire hatásos ellenállásra voltak képesek a hierarchikus függéssel szemben. Olykor kifejezetten kihívó módon. Előfordult például, hogy a KB által kinevezett megyei első titkárt a helyi pártapparátus opponálta, már-már bojkotálta, s végül elérte, hogy az „idegent” helyi emberrel váltsák föl. Sőt, az erőviszonyok annyira kiegyenlítődtek, hogy a központi apparátusokban is megjelentek a helyi vagy ágazati érdekek képviselői, akik a központi irányvonal módosítását is el tudták érni. Közismert, hogy a gazdasági reform lefékezésében milyen nagy szerepet játszott a „nagyipari lobby”, vagy – hogy az újabb racionalizálási és liberalizálási program egyes elemeinek esetén – a KB apparátusának alkalmanként puccsot és a nyilvánosságot is megmozgató kampányokat kellett szerveznie a partikuláris érdekekből eredő apparátusi ellenállás leküzdésére.

Változás következett be a párt és a társadalom viszonyában. A kádári konszolidáció sikerének ára is volt: az állampolgárok lojalitásukért cserébe a magánszféráikban némi függetlenséget kaptak. 1968 után bővült ez az autonómia, s megindult egyfajta viszapolgárosodás. A második gazdaságban, a második társadalomban az emberek kiszabadultak a hierarchikus függések láncolatából, szabadsághoz és tulajdonhoz jutottak. Új igények jelentek meg, amelyek új feladatokat állítottak a hatalmi apparátusok elé, illetve amelyek hatottak a párttagságra s az apparátcsikokra is. A párt a társadalom nyomása alá került, s amennyiben igaz, hogy „a kistulajdon napról napra újraszüli a kapitalizmust”, akkor a társadalomból érkező készletések a kapitalizmus kihívásai voltak.

A fogyasztás növekedésének, a fogyasztói szokások megváltozásának, az életszínvonal emelkedésének – a „gulyás-kommunizmusnak” – nem célzott következményei is voltak. Nemcsak arról van szó, hogy a fogyasztási versenybe a párttagok és a pártalkalmazottak is bekapcsolódtak, hanem a hatalomhoz fűződő privilégiumok

leértékelődéséről is. Nagyobb és legális jövedelemhez lehetett jutni számos más pályán – nem véletlen, hogy a pártapparátusban növekedett a kisebb mobilitási lehetőségekkel rendelkező pedagógusok aránya. A jövedelem illegális eszközökkel történő növelése, a korrupció, a hivatali összefonódások, visszaélések gyengítették a morális tartást, a testületi fegyelmet, az önbizalmat, az elhivatottságtudatot. A nyolcvanas években már nehézségek mutatkoztak az állomány megtartásában, rekrutálásában. Nőtték a belső feszültségek is. Egyre érzékelhetőbbé váltak a régi és az újabban érkezők közötti mentalitásbeli különbségek, s megindult az örökösödési harc a csúson, de lejjebb is. Az összetartozás-érzet megrendülése tovább gyengítette az apparátus cselekvőerejét, majd ellenállását az öt ért támadásokkal szemben.

A viszonylag liberális tudomány- és kultúrpolitika is megtette hatását. A hatvanas évek közepétől kezdődően a „három T” jegyében kulturális áramlatok formálódtak, tudományos irányzatok jelentkeztek. A „szocialista realizmus” művészi ereje, a „marxizmus–leninizmus” intellektuális fölénye – „hegemóniája” – a kultúrpolitikusok várakozásai ellenére sem bontakozott ki; a kapkodva és bizonytalanul, nemegyszer félszívvel alkalmazott adminisztratív eszközök határfoka is egyre csökkent. Erőtlenjessé vált a nyugati kulturális és tudományos fejlődés orientációs hatása, illetve újraéledtek bizonyos kulturális és mentális beállítódások. Irányzatokra bomlott a marxista filozófia, a közgazdaság-tudományban előbb rejtve, majd a „revizionista” vagy „NEP-es” burkot levetve megjelentek a liberális gazdaságelméletek. A szociológia hatvanas, a politológia hetvenes évekbeli feltűnése, a Magyarország felfedezését célul tűző szociográfiai és tényirodalom hatása alatt összeomlott a „tudományos szocializmus” stb.

Az adott rendszeren belül mindennek politikai jelentősége volt. A kifulladás ideológiai kampányok, a politikai beavatkozást követő konfliktusok sietteték az értelmiség ideológiai-politikai tagozódását, felerősítették az öröklött, ám felszín alá nyomott kulturális-mentális különbségek csoportképző hatását, illetve új közösségek szerveződését. S a tudományos és művészeti életben kialakuló pluralizmus behatolt a pártba, sőt az apparátusokba is. A hatvanas–hetvenes évek vitáiban, csoportosulásaiban, úgy vélem, joggal láthatjuk a jelenlegi politikai tagoltság előtörténetét.

Az újrapolitizáltság átmettszette és tovább relativizálta a párttagság és a pártonkívüliek közti határvonalat és bomlasztotta az apparátusok politikai egységét. Politikai tartalmat adott a korábban is létező, ám „üres” jobb – centrum – bal tagozódásnak. A reformerek – különösen az 1972–73-as baloldali támadás után – már nemcsak a gazdaság racionalizációját kívánták, hanem híveivé váltak a politikai rendszer többé-kevésbé radikális átalakításának is.

A fentiek következtében alakult ki az elődjéhez – és „testvérpártjaihoz” – képest kevésbé katonás, kevésbé fegyelmezett, kevésbé homogén, kevésbé erőszakos, már-már liberálisnak tetsző kommunista párt. Liberalizmusa persze nem a liberális értékrend elfogadását, hanem csupán fegyelmezetlenséget, nemtörődömséget, engedékenységét, következetlenséget jelentett. Ám a Kádár-rezsimbe így illett bele, a ráosztott feladatoknak így tehetett eleget. Kádár személyes tekintélye vitathatatlan volt, s ő értett hozzá, hogy a „pártegységet”, a fegyelmet és az engedelmisség szükségesnek látszó mértékét kikényszerítse. Amíg a rendszer működési feltételei megvoltak, működőképes volt a párt is. Ám az is nyilvánvaló, hogy az MSZMP sajátosságainak szerepe volt a rendszer összeomlásának különös, a többi szocialista országétól eltérő formájában.

AZ ÖSSZEOMLÁS

Az MSZMP összeomlása persze megint nem pusztán – sőt, nem is elsősorban – a szervezet belső átalakulásának eredménye volt. A rendszer válsága tükröződött a párt ellehetetlenülésében. A „puha” diktatúra is alkalmatlannak bizonyult a bürokratikus koordináció rendszerének fenntartására; hiábavalónak bizonyultak a hierarchikusan építkező, monolitikus politikai berendezkedést a racionális és hatékony gazdasággal, a szabályzott és kiszámítható kormányzással, a polgárok önkéntes azonosulását eredményező jóléttel, a társadalom alkotóerőinek felszabadításával, a jóízléssel, az európai standardokhoz való alkalmazkodással összeegyeztetni próbáló erőfeszítések.

A rendszer válsága ezúttal nem társadalmi elégedetlenség kirobbanásában mutatkozott meg, hanem az elitek lázongásaiban. Jelen volt a morális indíttatású ellenzéki-ség, amely részben az ideologikus ígéreteket kérte számon a rendszeren, részben pedig – csalódva a „marxizmus reneszánszában”, illetve az „emberarcú szocializmus” lehetőségében – a liberális értékrend, az általános emberi jogok alapjáról fordult szembe a „létező szocializmussal”. A csehszlovákiai, majd a lengyelországi események biztatták-gerjesztették e csoportok ellenállását. Egy másfajta ellenzéki-ség formálódott a gazdasági reform lefékezése után. A reformerek radikalizálódtak, arra a meggyőződésre jutván, hogy 1968-ban túlságosan is mérsékeltek voltak, s ez tette lehetővé a visszarendeződést. Második, s mélyrehatóbb reformot követeltek, majd még határozottabban: fordulatot. S a gazdasági reform kiegészítőjeként, majd feltételeként politikai reformokat is.

Az egyes értelmiségi csoportoknak jó okuk volt a változtatások sürgetésére. A hatalom ugyanis – főként 1973 után – a társadalmi nyugalom érdekében és az egyes érdekcsoportok szorításában újabb és újabb külső erőforrásokat vett igénybe. Az adósságlavina elindult, s a gazdaság modernizálás helyett a rendszer fenntartásának egyre növekvő költségei vitték el a kölcsönöket. A csapdába került politikai vezetés kapkodni kezdett. A racionalizáló döntéseket – fellelkesülve a kezdeti eredményeken – a vágyak diktálta döntések követték. A nyolcvanas évek közepére a csőd szele már a felső vezetést is elérte.

A válság a párt válsága is volt. A bomlást két további tényező is siettetete: az MSZMP-n belül meginduló utódlási harc és a Szovjetunió vezetésében lezajló generációs váltás, amelyről csakhamar kiderült, hogy nemcsak stílus-, hanem koncepció-váltás is. A vezetés határozatlansága egyfelől, másfelől a Szovjetunióból érkező biztató hírek lendületet adtak a különféle ellenzéki csoportosulásoknak. A sajtó felbátorodott, a rendszabályozási kísérletekre tiltakozó akciók indultak (pl. a Mozgó Világ, a Tiszatáj ügye, az Írószövetség fellázadt stb.) – egyre többen vállalták a nyílt konfrontációt. Az ellenintézkedések inkább hisztérikusak, mint határozottak voltak. Az állami és párt-apparátusok megosztottsága nyilvánvalóvá vált, egyes személyek – sőt egész osztályok, hivatalok – kezdtek új irányokba tájékozódni. A pártegység helyreállítására tett erőfeszítések (pl. a szegedi ideológiai konferencia, majd az 1988. tavaszi pártértekezlet előkészítésére kiadott tézisek a politikai rendszer továbbfejlesztéséről, illetve a párt-ideológia megújításáról) kudarcot szenvedtek. Az országos vita – most először 30 év után – valóban vita volt, s a többség irányvonal-változtatást és a személyi konzekvenciák levonását kérte.

Az MSZMP 1988. májusi konferenciáján a kádári centrum-politika összeomlott. Az apparátus lázadása elsöpörte az előre kialkudott kompromisszumot, s a vezetőség újjaválasztásakor – a kommunista pártok történetében merőben újszerű módon – a régi garnitúra több prominens képviselője megbukott. S ami még fontosabb: politikai platformok formálódtak. Kádár „fölfelé buktatását” s régi elvtársainak leszavazását a

közvélemény a konzervatív szárny vereségeként, Nyersnek és Pozsgaynak a Politikai Bizottságba való beválasztását a reformerek győzelmeként fogta föl.

Mára már világossá vált, hogy a májusi konferencia fordulatot jelentett az MSZMP mint állampárt történetében. Nem a személycserék váltak döntő jelentőségűvé, hanem a párt belső életének átalakulása. Megbomlott a hierarchikus rend, érvényét veszítette a demokratikus centralizmus elve, hiszen irányzatok alakultak ki a pártvezetésben, melyek kapcsolatokat kerestek és találtak a párttagságon belül és kívül is. Grósz azon törekvése, hogy Kádár örökébe lépve elődje centrum-politikáját is átvegye, már csak azért is sikertelenségre volt ítélve, mert a reformerekkel szemben nem volt kit kijátsszani, nem is beszélve arról, hogy a közeg teljesen megváltozott. A vitákat nem lehetett a házon belül megoldani. És nem csupán a vezetés széthúzása, hanem a pártapparátusok további bomlása és a párttagság politikai aktivitásának növekedése miatt sem. A megyei és városi pártkonferenciákon valódi politikai küzdelmek alakultak ki, politikai platformok formálódtak, horizontális kapcsolatok alakultak ki az egyes párt-szervezetek között. A reformkörök a párt strukturális átalakítását tűzték ki célul, és sokan megfogalmazták a pártszakadás, a konzervatív és a reformszárny szétválásának szükségességét.

A belső ellentétek, valamint a több irányból érkező külső nyomás hatására a pártvezetés 1989-től kezdődően folyamatos hátrálásra kényszerült. Az új politikai térben megszokott hatalmi eszközeit nem volt képes alkalmazni. A hierarchia felbomlásával megszűnt a pártfegyelem, az erőszakszervezetek bevetése ellen szóltak kül- és gazdaságpolitikai törekvései, a politikai konfliktusok kezelésére sem elképzelései, sem begyakorlottsága, sem eszközei nem voltak. A többdimenzióssá vált politikai erőterében a monolitikus szerkezetre szabott integrációs mechanizmusok nem működtek. A korábban a pártvezetés kiszolgálására, adminisztrációs feladatokra szorított kormány önállósult a döntésképtelen Politikai Bizottsággal szemben, a transzmissziós szíj szerepére kárhozottatott úgynevezett társadalmi szervezetek – részben vezető apparátusaiak túlélési stratégiája következtében is – saját irányvonal kialakításával kísérleteztek. Meggyengült az erőszakszervezetek pártirányítása, s legalábbis kétségessé vált, hogy a reformszárnyhoz tartozó miniszter irányítása alatt álló belügyi apparátus végrehajtaná-e a pártfőtítkár parancsát. S végül, az ellentétek szabdalta hatalmi centrum elvesztette ellenőrzését a civil társadalomban meginduló politikai mozgások, szerveződések fölött. Előbb azt volt kénytelen elviselni, hogy rosszállása és fenyegetőzése ellenére a nyilvánosság színe előtt szervezetek formálódtak, melyeknek sikerült áttörni a hallgatás falát, majd – 1989 közepétől – arra kényszerült, hogy egyenrangú partnerekként tárgyalásokat kezdjen a még jelentős tömegtámogatást nem élvező, éppen csak formálódó pártokkal, mozgalmakkal.

1988–89-ben a pártállami szerkezet felbomlása előrehaladt. Ezáltal az állampárt létfeltételei szűntek meg. A megváltozott körülmények között fölöslegessé vált: régi funkciói megszűntek, az új szituációhoz illő képességekkel, eszközökkel nem rendelkezett. A párt külső kapcsolataiban, illetve magán a párton belül kirobbanó konfliktusok sora jelezte az MSZMP tehetetlenségét, ellehetetlenülését, bomlását. Nem sikerült sem a párttagság megfegyvelmezése, sem az apparátusok prominens tagjainak megvédése, a döntési mechanizmusoknak, a szervezeteknek működőképessé tétele. Az 1988 tavaszán megkísérelt párttisztogatás ellentétes hatást váltott ki – a négy neves értelmiségi kizárását tiltakozási hullám követte. A májusi konferencia után sorozatban buktak meg nagy hatalmú funkcionáriusok. Grósznak nem sikerült a Politikai Bizottság egységének megteremtése; kénytelen volt eltérni a reformkörök országos szerveződését, a PB döntési kompetenciájának ismételt kétségbevonását, Pozsgay „különutasságát”. Alighanem joggal vélte később úgy, hogy legnagyobb hibája a pártszakadás megakadályozása volt Pozsgay emlékezetes, az 1956-os eseményeket átértékelő

kijelentése után. A pártvezetés sem büntetni, sem jutalmazni nem tudott már; kohéziós szerepe a minimálisra csökkent. A drámai fordulat előjeleként 1988–89-ben a párttag-ság száma erőteljesen csökkenni kezdett. (Budapesten például mintegy negyvenezen – a tagság 20 százaléka – léptek ki még a kongresszus előtt.)

Ám arra sem volt lehetőség, hogy a reformszárny felülkerekedésével a politológiai értelemben alakatlan konglomerátumnak tekinthető MSZMP valódi párttá alakuljon. Sorsa elválaszthatatlanul összefonódott a diktatórikus szocializmus politikai rendszerével, s nem volt átmenthető a parlamentáris demokrácia keretei közé. Így az 1989 októberére kikényszerített pártkongresszus nem az MSZMP megújulását, hanem önfeloszlatását eredményezte.

A kongresszus előestéjén még mindig 700 000 tagot számláló, az országot behálózó szervezettel, gyakorlott politikusokkal és hivatásos pártmunkások seregével rendelkező párt megint úgy szűnt meg, hogy nem maradt úr utána. A tagság túlnyomó többsége – a kényszerek alól felszabadultan – levetette magáról a formális kötöttségeket, és folytatta addigi apolitikus életét, vagy pedig érdekei, értékrendje, vonzalmi alapján most már valóban pártot választott magának.

Éz utóbbit mindenestre a régi párttagságnak csak töredéke tette meg. S a „kommunisták” százezreiből még kevesebben voltak azok, akik tanújelét adták a régi szervezetükhöz való ragaszkodásuknak, s dacosan újraszervezték az MSZMP-t. Politikai súlyukra a választási eredményekből következtethetünk.

A kongresszuson győztes reformszárny is párttá szerveződött. Ám – amennyiben tömegekre számítottak – reményeikben csalódniok kellett. A volt MSZMP-tagoknak kevesebb mint egy huszada „igazolt” át az MSZP-be. A választási eredmények megmutatták ugyan, hogy a népesség egy viszonylag jelentős részének támogatását élvezzi, de az is kiderült az elmúlt egy év során, hogy a párthoz való tartozást a támogatók köréből csak nagyon kevesen vállalják.

Az újrapártosodás folyamatainak részletes elemzése bizonyára többféle magyarázatot is adhat arra, hogy a kommunista vagy szocialista értékrendre hivatkozó pártok miért játsszanak többnyire alárendelt szerepet Kelet-Közép-Európa újonnan formálódó pluralista politikai rendszereiben – egy dolog azonban világos: az állampártok semmilyen módon nem menthették át magukat a többpártrendszerekbe, amennyiben azok valóban kialakultak. Az „utódpártoknak” szinte csak terhet jelentett az örökség. Egy – a szó valódi értelmében vett – politikai párt nem lehet folytatója az ál(lam)párt-nak.